

Ігор Гнип

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА ШПАЛЬТАХ МІЖВОЄННИХ ГАЛИЦЬКИХ ГАЗЕТ – НАПРЯМКИ РОБОТИ

У статті охарактеризовано комплекс питань які охоплювала місія Греко-католицької церкви у міжвоєнний період у Галичині – міжнародна дипломатія, внутрішньополітичне життя держави, соціально-економічна сфера українського села, позиція духовенства стосовно шкільництва, сприяння культурі та науці.

Ключові слова: Східна Галичина, Греко-католицька церква, політика, українське село, освіта.

На шляху духовного становлення України велике значення мають релігія – як форма суспільної свідомості та церква – як важливий інститут громадянського суспільства. Намагаючись заповнити прогалини в цій сфері, що утворилися за радянських часів, сучасна історична наука поступово відтворює цілісну картину місця і ролі Греко-католицької церкви (далі – ГКЦ) на різних етапах історичного розвитку українського народу, зокрема і в 1919–1939 рр. Для всебічного аналізу цієї проблеми необхідно використовувати нові методичні підходи та альтернативні джерела, серед яких важливе місце посідає періодична преса – основний засіб масової інформації на теренах Галичини у міжвоєнний період. Кожна сфера тогочасного життя знаходила своє відображення на шпальтах галицьких газет. У фокусі публікацій міжвоєнної періодики одне з центральних місць займала діяльність Греко-католицької церкви щодо збереження національної ідентичності українського населення II Речіпосполитої.

Основний масив в історіографії Української греко-католицької церкви становлять публікації І. Андрухівіа і П. Кам'янського [1], А. Васьків [2], І. Гнипа [3], О. Єгрешія [4], В. Марчука [5], О. Малярчука [6], В. Перевезія [7], І. Пилипівіа [8] та багатьох інших вітчизняних науковців.

З початку 20-х рр. ХХ ст. розпочався новий етап історичного розвитку Східної Галичини вже в межах II Речіпосполитої. У складних повоєнних політичних та соціально-економічних умовах українська громадськість створила розгалужену мережу преси, яка віддзеркалювала тогочасне життя суспільства в усій його повноті. Вона була своєрідною суспільною трибуною, виступала речником різноманітних політичних сил, етнічних та соціальних груп. Періодична преса була єдиним широкодоступним джерелом інформації про досягнення та прорахунки греко-католицького духовенства в різних сферах життя тогочасного галицького суспільства.

Політичний та адміністративний статус Східної Галичини, а також подальша доля регіону стали найактуальнішими темами тогочасних галицьких газет та журналів. Преса, основний засіб

масової інформації для населення краю, була в складні повоєнні роки виразником різних соціальних і політичних інтересів, інструментом формування громадської думки та розвитку духовної культури. Незважаючи на таку політичну, соціальну та культурну розмаїтість, а також національну орієнтацію, її журналісти, дописувачі та експерти, аналізуючи тогочасну міжнародну ситуацію, одностайно визнавали вагомим представником українських інтересів у світі ГКЦ на чолі з митрополитом А. Шептицьким. Потрібно підкреслити, що перші кроки А. Шептицького не лише як релігійного, а національного представника постійно наражалися на спротив представників не лише польської влади, а й римо-католицького духовенства.

Національного забарвлення діяльність греко-католицького духовенства набула ще в роки Української революції 1917–1920 рр. Підтвердженням цього слугує хоча б аналіз особового складу Української галицької армії (далі – УГА). У її лавах воювали 92 священники, які виконували функції польових духовників, та 130 молодих юнаків, які були богословами або стали ними в повоєнні роки [9, с. 81–86]. Присутність духовенства у лавах УГА повною мірою відображав ставлення керівництва ГКЦ до «українського питання».

Дипломатична місія ГКЦ хоча і не досягла своєї основної цілі – втілення ідеї української незалежності за підтримки світових держав, – однак вона сприяла зацікавленню світової громадськості питанням становища українського населення Східної Галичини. Дипломатична діяльність греко-католицьких ієрархів мала не лише релігійний, а й національний характер, закріпивши у світі за ГКЦ роль «представника українських інтересів». Величезний авторитет ГКЦ серед українців та міцні дипломатичні контакти з світовими державними й релігійними лідерами не могли ігноруватися польською владою, що призвело до пошуків можливих шляхів українсько-польського компромісу в II Речіпосполитій. Аналіз дискусії на сторінках тогочасної періодичної преси навколо дипломатичних намагань А. Шептицького вказує на неоднорідність оцінок у польському і українському середовищі стосовно «українського питання», що уможливило діалог між ГКЦ та польським урядом.

Міжнародні реалії та внутрішньополітична ситуація в II Речіпосполитій диктували необхідні прискореної інтеграції східногалицької української спільноти до польського суспільства, а також пошуку формату співпраці польської влади та ГКЦ. У свою чергу, греко-католицький єпископат за нових політичних обставин був зацікавлений у конструктивних відносинах із державною адміністрацією, без згоди і підтримки якої церкві було б важче зберегти і зміцнити свої позиції серед галицької пастви. «Держави приходять і йдуть у небуття, а церква лишається», – цей принцип визначав діяльність ГКЦ у міжвоєнний період. Одним із найпростіших і найреальніших способів налагодження відносин між церквою і владою було прийняття державною адміністрацією Польщі на себе фінансових зобов'язань із субсидування греко-католицького духовенства. Фактично з моменту отримання такої субсидії від польської влади кожен греко-католицький священник, незалежно від його політичних переконань, де-факто визнавав легітимність приналежності Східної Галичини до Польщі [10, с. 111].

Узявши на себе роль «захисника українських інтересів», ГКЦ було досить важко відмежуватися від політики. «На арені українського суспільно-політичного життя розвивається процес поступового зростання впливу греко-католицького духовенства», – систематично підкреслювалося на сторінках польських видань у міжвоєнний період [11, с. 641]. Ця ситуація пояснювалася у середовищі української та польської громадськості не лише національним характером ГКЦ та високою освіченістю українських священників, а й протиставленням їх діяльності та світоглядних і суспільно-політичних орієнтирів комуністичній ідеології, що панувала на «Великій Україні». Тож не дивно, що у міжвоєнний період спостерігався значний вплив цієї релігійної інституції на функціонування найбільш впливових українських політичних партій, а також просвітницько-культурних організацій.

Український політичний рух не був однорідним. Зокрема, на сторінках галицьких періодичних видань постійно обговорювалася жорстка конкуренція між українськими політичними партіями. До початку 30-х рр. XX ст. під час загострення боротьби за впливи в українському суспільстві Українська соціально-радикальна партія (далі – УСРП) серед аргументів проти свого основного опонента – Українського національно-демократичного об'єднання (далі – УНДО) – активно використовувала звинувачення в клерикальному забарвленні його політики та «сліпій підтримці» урядових кіл [12, с. 679]. На підтвердження цих слів члени УСРП наводили приклади використання релігійних урочистостей для політичної мети, проведення богослужінь та панахид під час свят національного характеру, участі духовенства в організації українсько-польських переговорів. Та вже наприкінці 30-х рр. на тлі радикалізації політичного життя Східної Галичини суперечки між УНДО і УСРП перейшли у русло врівноваженого діалогу. А представники українських радикальних сил звинуватили вже обидві згадані політичні сили в угодовській позиції щодо влади [13, с. 281].

За визначенням часопису «Національні справи», іншою особливістю життя українського суспільства в окреслений час є «пересунення національно-політичної праці до суспільних організацій» [14, с. 224]. Саме тому більшість українських громадських організацій, хоча і не виходили за межі свого статуту, мали яскраве політичне забарвлення. При цьому вплив духовенства на українські культурно-освітні та господарські товариства упродовж усього міжвоєнного періоду залишався на стабільно високому рівні.

Діяльність греко-католицького духовенства в напрямі збереження національної ідентичності українців регіону суперечила інтеграційним планам польської влади та розцінювалася нею переважно під кутом зору «українського сепаратизму». До обов'язків кожного поліцейного відділку Східної Галичини входило збирання інформації про політичну належність українських священників та їхню громадську діяльність серед вірних. Відповідні звіти із вказівкою конкретних прізвищ подавалися до Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) [15, к. 17–25].

Наслідуючи своїх ієрархів, на величезне обурення МВС греко-католицьке духовенство «навіть не намагалося дотримуватися лояльності до уряду». Прояви такої неповаги польська поліція вбачала в українській мові офіційної кореспонденції греко-католицьких парохів до урядових структур, участі українського духовенства в панахидах на могилах січових стрільців, патріотичних промовах під час богослужінь, пропагуванні української мови викладання в школах, агітації проти перепису населення та участі в «польських виборах» у деяких місцевостях, небажанні окремих священників згадувати президента та Польську державу в молитвах 3 травня [16, к. 291].

На основі аналізу періодичних видань міжвоєнної доби можна стверджувати, що керівництво ГКЦ не лише перебувало в курсі перебігу українсько-польських переговорів у 30-х рр. ХХ ст., а й виступало активним їх учасником. Для кращого розуміння позиції керівництва цієї релігійної інституції в справі нормалізації українсько-польських відносин доцільно розглянути інтерв'ю митрополита А. Шептицького для польського часопису «Польсько-український бюлетень». Насамперед, глава ГКЦ високо оцінив діяльність згаданого видання на шляху примирення українців і поляків. «Вважаю, що таку нову, сміливу, відповідальну перед історією місію виконує «Польсько-український бюлетень». Я переконаний теж, що праця Панів не є легкою, – вказати правду і нам, і своїм землякам, – у часах, коли правду не зовсім люблять і не завжди охоче слухають її. Читаючи «Бюлетень» не раз відчуваю, що не одну гірку правду стараєтесь, панове, подати в таку оплатку, щоб можна її проковтнути...», – підкреслив на початку розмови глава ГКЦ [17, арк. 35].

У той час, коли вище духовенство ГКЦ очолило переговорний процес між українськими і польськими політичними силами, позиція духовенства на місцях була різною: від антипольських промов під час богослужінь, особливо на день незалежності, до закликів порозуміння між представниками усіх національностей у своїх парафіях. Українська преса релігійного характеру представляла політичні кроки ГКЦ, насамперед, як прояв піклування за своєю паствою, вбачаючи в церкві єдину реальну силу на міжнародній та внутрішньополітичній арені. Високо оцінювала намагання керівництва ГКЦ налагодити українсько-польський діалог польська преса поміркованого табору. Незважаючи на різні оцінки, усі галицькі видання визнавали величезний авторитет ГКЦ серед українського населення регіону і розглядали її керівництво як впливового гравця на внутрішньополітичній та міжнародній арені.

Серед найбільш дієвих засобів щодо досягнення бажаних економічних змін, українська інтелігенція краю виокремлювала подальший розвиток кооперативного руху. Підтвердження цього знаходимо в огляді матеріалів польського часопису «Національних справ» про українську кооперацію на території Східної Галичини в міжвоєнний період. У ліберальному періодичному виданні зазначалося, що «повоєнна відбудова українського суспільства розпочалася саме зі створенням у Львові «Крайового комітету організації кооперативів» та відкриттям його регіональних представництв» [18]. Редакція відзначила активну участь в «економічній реанімації» краю священників ГКЦ, які часто були єдиними представниками інтелігенції в українському селі.

Важливу роль у процесі організації української кооперації на території Східної Галичини відігравав Ревізійний союз українських кооперативів (далі – РСУК), утворений у 1928 р. в результаті реорганізації відомого ще у довоєнні часи крайового союзу ревізійного. На перших загальних зборах оновленого товариства проголошено основну мету його роботи: формування розгалуженої мережі відповідних відділень, які б охопили усі галицькі села. Досягнення поставленої мети вважалося можливим лише за умови об'єднання усіх сил української сільської інтелігенції, зокрема й духовенства.

Насамперед товариство заручилося підтримкою керівництва ГКЦ. Так, під егідою митрополита А. Шептицького у Львові щорічно відбувалося «Свято штандарту української кооперації», на якому проголошували привітання найуспішнішим представництвам. Ініціативу глави ГКЦ підтримано в повітах, де також стали проводити регулярні кооперативні свята, які обов'язково

спроводжувалися святковими богослужіннями. Деякі із них митрополит відвідав особисто, вітаючи селян із досягненнями у справі організації української кооперації.

Активна участь греко-католицького духовенства сприяла розвитку кооперативного руху на теренах Східної Галичини. Якщо в 1921 р. у регіоні налічувалося лише близько 580 українських кооперативів, то у 1928 р. їх кількість зросла до 2500, а у 1939 р. становила близько 4000. Так, згідно з документами польських владних структур, на 1934 р. РСУК об'єднував 3228 сільських кооперативів, із них 1157 – у межах Львівського воєводства, 29 повітових кооперативних союзів. Загальна кількість членів кооперативів станом на 1934 р. сягала 450 тис. членів, а за п'ять років у (1939 р.) – уже понад 700 тис. Кооперативи забезпечували роботою понад 15 тис. українців [19, к. 14].

Роль ГКЦ у фінансовому житті краю яскраво відображають статті про банківську діяльність та функціонування кредитних спілок. Образ заможної впливової структури у свідомості читача підкріплюється наведенням окремих цифр. Так, у статті «Національні меншини в Польщі. Українці» зазначається, що банківський сегмент галицького ринку досить швидко опановується церковними колами. Так, 90 % акцій «Земельного іпотечного банку» вартістю 5 млн злотих (далі – зл.) перебувають у власності греко-католицької митрополічної курії, а до складу членів управління з 1934 р. входив о. Й. Сліпий. Сума річного балансу банку станом на 1934 р. сягала 9023000 зл., розмір доходу – 596458 зл., чистий прибуток – 33806 зл. [19, к. 16].

Після Першої світової війни у Львові розпочала свою діяльність низка опікунських та добродійних інституцій: Український громадянський комітет, Український фонд воєнних вдів і сиріт, інші світські й релігійні добродійні об'єднання. Основною метою таких організацій був збір статистичних даних про наслідки повоєнного стану, полегшення долі українських полонених та інтернованих шляхом надання моральної, матеріальної, санітарної допомоги, культурно-просвітницьке виховання молоді. Добродійні організації тісно співпрацювали з греко-католицькими чернечими згромадженнями св. Василя Великого, св. Теодора Студита, Найсвятішого Ізбавителя св. Йосифа, сестрами Службницями Непорочної Діви Марії, сестрами Милосердя, сестрами Пресвятої Родини, сестрами Мироносицями. Основним напрямом співпраці став соціальний захист українських сиріт.

Українські періодичні видання Східної Галичини пояснювали важливість добродійних акцій відсутністю належної підтримки цієї категорії населення з боку Польської держави. Основними джерелами функціонування сфери соціального захисту наймолодших українців, які залишилися без батьківського піклування, як зазначала «Мета», були кошти ГКЦ та пожертви мирян. Допомогали також дотації українських установ [20].

Політичні реалії 20–30-х рр. ХХ ст. на загал позбавляли українців Галичини можливості здобути освіту. Після війни більшість сімей не були матеріально спроможними посилати дітей до школи, залишилася велика кількість сиріт. Соціальне зубожіння населення супроводжувалося падінням освітнього рівня. Тільки незначна частина української молоді могла здобути вищу освіту. Українське шкільництво міжвоєнного періоду перебувало у складному становищі. Національна політика польського уряду лише ускладнювала загальну ситуацію. Тож питання виховання та освіти, як важливий фактор збереження національної ідентичності населення краю, постійно дискутувалося серед української галицької еліти. Її представники на сторінках періодичних видань пропонували шляхи виходу з освітньої кризи, пропагували ідеї «української школи», висвітлювали досягнення спільноти в освітній сфері. У центрі уваги більшості таких статей перебувала діяльність греко-католицького духовенства серед галицької молоді, зокрема: нові концепції та підходи до викладання в школі, особливості позакласної роботи з учнями та студентами, пошук основних векторів «української освіти». Огляд публікацій підтверджує значну роль ГКЦ у процесі виховання підростаючого покоління Східної Галичини у 20–30-х рр. ХХ ст.

Лише після підписання в 1925 р. Конкордату між польським урядом та Ватиканом за ГКЦ були визнані деякі повноваження у державній освітній сфері, а саме: викладання релігії в школі серед своїх вірних. Завдання проводити навчання релігії покладалося на катехитів, обраних ординаріями і затвердженими шкільною владою. Митрополит А. Шептицький висловив щирі сподівання, що перебування священиків в школі сприятиме вихованню підростаючого покоління в дусі «совісної і глибокої праці» і зможе звести до мінімуму в майбутньому випадки переходу в латинський обряд серед українського населення [21].

Викладання релігії в школах для українських дітей потребувало міцної теоретичної бази та освічених кадрів. Не маючи можливості проводити регулярні курси підвищення кваліфікації, процес навчання учителів-катехитів відбувався переважно дистанційно за допомогою періодичної преси. На сторінках таких галицьких видань, як «Мета», «Нива», «Добрий пастир», розміщувалися найновіші розпорядження церковного керівництва в цій справі, поради, методологічні розробки тощо. Провідну роль в організації викладання релігії в школах відіграло товариство катехитів на

чолі з о. Ю. Дзеровичем. На засіданнях товариства обговорювалися запропоновані навчальні плани, налагоджувалась співпраця між учителями-катехитами регіону, його члени проводили наукові лекції.

Діяльність ГКЦ у сфері шкільництва та система «Рідної школи» цікавила не лише поліцію, а й прихильників польських поміркованих сил. Вони пильно спостерігали за процесом, збирали інформацію та обговорювали досягнення «Рідної школи» на сторінках своїх періодичних видань. Найбільш точні статистичні дані про стан цього освітнього товариства галицька громадськість отримувала, зокрема, з часопису «Національні справи». Високі оцінки польської громадськості здобув освітній рівень українських педагогічних кадрів, активну участь у навчанні яких брало греко-католицьке чернецтво. Серед найвідоміших освітніх закладів у регіоні, які випускали вчителів, була приватна педагогічна семінарія імені св. Йосафата у Львові. Семінарію, що існувала впродовж 1935–1939 рр., утримували сестри-василіанки. До вступу допускались абітурієнти віком 13–14 років, які закінчили шість класів народної школи. Мовою викладання була українська. Термін навчання в семінарії тривав чотири роки. Високий професіоналізм випускників закладу змусив польський уряд надати йому статусу державної школи [22].

У системі недержавної освіти чільне місце посідали навчальні заклади, якими опікувалося греко-католицьке чернецтво. Початкову освіту сироти отримували у захоронках і захистах. Окремі чернечі чини мали цілу мережу дитячих притулків та сиротинців. Особливо високими показниками якості освіти відзначалися створені сестрами-василіанками гімназії, інститути, ліцеї, фахові школи. Навчання в цих закладах було платним, дітям із незаможних родин надавалася часткова знижка. В міру можливості монастиря окремі найбільш діти перебували на утриманні сестер. Шкільне виховання не обмежувалося відвідуванням уроків та виконанням домашнього завдання. Позашкільна робота спрямовувалася на гармонійний, усебічний розвиток дитини з акцентами на добродійність, милосердя та водночас мала переважно національне забарвлення.

Систему недержавної національної освіти очолила «Рідна школа». До її заслуг належало заснування низки приватних, громадських і церковних початкових шкіл та освітніх гуртків майже в кожному повіті. Товариство тісно співпрацювало з греко-католицьким духовенством і церковною адміністрацією. Так, 25 % усіх провідників «Рідної школи» були українськими священиками, а з 69 голів повітових гуртків 24 мали духовний сан [23].

Опрацювання української періодики Східної Галичини міжвоєнного періоду дає підстави стверджувати про провідну роль ГКЦ у процесі виховання української галицької молоді. Жодна ділянка освітньої сфери – від початкової школи до вищих навчальних закладів – не залишалася без уваги духовенства. Офіційна освітня концепція ГКЦ базувалася на принципах «християнського навчання для української молоді» та «національного виховання, яке не суперечить християнським ідеям». Такий підхід наражав діяльність ГКЦ в освітній сфері на критику з боку прихильників соціалістичних і радикальних ідей, що пропагували звільнення школи від «клерикальних впливів». Польські проурядові кола вбачали в роботі священиків «сепаратистські тенденції», а радикально-націоналістичні сили – суспільну заангажованість.

Керівництво ГКЦ, надаючи проблемі виховання та освіти центральне місце у своїй діяльності, активно провадило просвітницьку роботу не лише серед дитячого, а і дорослого населення Східної Галичини. За підтримки своїх ієрархів українське духовенство докладало чимало зусиль, працюючи на цій важливій ділянці громадського життя. Основними формами здійснення просвітницької діяльності за участі греко-католицьких священиків були: праця в українських світських культурно-освітніх, спортивних установах, релігійно-просвітницьких товариствах та безпосередня освітньо-виховна робота духовників серед своїх парафіян.

Українська культура Східної Галичини в міжвоєнний період перебувала під постійною опікою ГКЦ. Діяльність церковного керівництва у цій сфері, а особливо митрополита А. Шептицького, високо оцінювалась українською громадськістю. Впродовж 20–30-х рр. минулого століття неодноразово на шпальтах галицьких газет з'являлися публікації, які підкреслювали важливу роль ГКЦ у процесі розвитку українського живопису, архітектури, музики, музейної справи. На сторінках деяких із них висвітлювався взаємозв'язок приходу митрополита А. Шептицького з початком нового ери української культури Східної Галичини. «Вже на самому початку своєї появи серед галицького духовенства й громадянства вивів він глибокий інтерес до українського мистецтва», – зазначав відомий громадянський і науковий діяч І. Свенціцький у своїй публікації «Любитель і опікун мистецтва на владичому престолі» [24, арк. 48].

Важливим центром музейної справи на території Східної Галичини в міжвоєнний період став Музей церковного мистецтва, що діяв при Богословській академії у Львові. Його незмінний патрон та автор ідеї створення о. Й. Сліпий особисто їздив по селах, збирав старі ікони, старовинне церковне начиння та книги, а також заохочував студентів Академії до цієї праці. У 1931 р. новостворений заклад очолив відомий український мистецтвознавець М. Драган.

ГКЦ була зацікавлена в формуванні національного характеру українського мистецтва в регіоні. Митрополит А. Шептицький неодноразово на шпальтах «Української культури» наполягав на пошуку власних шляхів духовного й естетичного розвитку. А це, на думку глави ГКЦ, було можливе лише за умов використання фольклорних джерел та поваги до мистецтва як візантійського Сходу, так і католицького Заходу.

Справжнім культурним центром регіону стала мистецька школа художника-постімпресіоніста О. Новаківського, яка розміщувалась у стінах Національного музею у Львові. Відомий український митець на запрошення глави ГКЦ ще в 1913 р. переїхав на постійне проживання до Львова із Кракова, де провів усі свої юнацькі роки. Перша виставка О. Новаківського у Львові в 1921 р. назавжди закріпила за ним любов та повагу української громадськості міста. Успіх художника, представника краківської школи, не заперечувала й польська галицька періодика [25]. Митрополит А. Шептицький остаточно переконався в правильності свого вибору.

Головними темами дискусії серед духовенства навколо проблеми як – найширшої популяризації театрального мистецтва на селі були вибір репертуару аматорських колективів і виховання «глядацької культури» серед вірних. Газети «Мета» та «Нива» рекомендували місцевим парохам долучитися до вибору п'єс членам театральних гуртків та проводити бесіди з парафіянами напередодні чи після «недостойних уваги» вистав мандрівних театрів. Український молодий театр «Заграва» був одним із найвідоміших театральних колективів Східної Галичини міжвоєнної доби. Його діяльність поширювалася практично на всі землі, заселені українцями, що входили до складу II Речіпосполитої. Театр під керівництвом режисера В. Блавацького давав по дві вистави на день та, перебуваючи в якомусь місті довший час, організовував «виїзdnі виступи» в українські села. Економічна ситуація змушувала колектив вести максимально мобільний спосіб життя: за місяць трупа встигала відвідати шість – вісім населених пунктів.

Вбачаючи в українській культурі важливий елемент націотворення, греко-католицьке духовенство докладало максимуму зусиль для її розвитку. Як впливова в державі та економічно незалежна структура, ГКЦ неодноразово виступала єдиною опорою галицьких мистецьких осередків. ГКЦ брала активну участь у культурному житті краю. Галицька преса відзначала її вплив на всі провідні мистецькі напрями в архітектурі, театрі, музиці, живописі тощо. Завдяки підтримці церковних ієрархів досягнення західних українців стали вагомим надбанням світової культури.

Список використаних джерел:

1. Андрухів І. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз / І. Андрухів, о. П. Кам'яньський. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2005. – 363 с.
2. Васьків А. Ю. Греко-католицька церква в духовному житті українців Східної Галичини (1919–1939): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / А. Ю.Васьків; НАН України, Інститут філософії. – К., 1997. – 25 с. 3. Гнип І. Я. Греко-католицька-церква на сторінках галицької міжвоєнної преси / І. Я.Гнип. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2014. – 208 с. 4. Єгрешій О. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904–1945 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / О. Єгрешій; Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с. 5. Марчук В. Українська Греко-католицька Церква. Історичний нарис / В. Марчук. – Івано-Франківськ: Ліра, 2001. – 146 с. 6. Малярчук О. М. Міжвоєнне село Західної України: соціум, господарство, духовність / Р. О. Гусак, Н. Ж. Коростіль, О.М.Малярчук. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2014. – 308 с. 7. Перевезій В. Греко-католицька церква в 20–30-х рр. ХХ ст. / В. Перевезій. – К.: Основа, 1998. – 48 с. 8. Пилипів І. В. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939 рр.) / І. В. Пилипів. – Тернопіль: Економічна думка, 2011. – 440 с. 9. Лебедович І. Польові духовники УГА / І. Лебедович. – Вінніпег: накл. автора, 1963. – 327 с. 10. Федевич К. Галицькі українці у Польщі 1920–1939 рр. / К. Федевич. – К.: Основа, 2009. – 280 с. 11. Mniejszości Narodowe w Polsce. Ukraińcy // Sprawy Narodowościowe. – 1929. – № 5. – S. 637–641. 12. U.N.D.O. – U.S.R.P. – U.S.D.P. SEL.-ROB. // Sprawy Narodowościowe. – 1929. – № 3. 13. Wybory samorządowe // Sprawy Narodowościowe. – 1927. – № 3. 14. Życie polityczne // Sprawy Narodowościowe. – 1925. – № 2. 15. AAN. – Z. 9. – Sygn. 900. – 214 k. 16. AAN. – Z. 14. – Sygn. 929. – 632 k. 17. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України), ф. 358, оп. 1, спр. 32, 176 арк. 18. Макух І. Пам'яті щирою прихильника селянської освіти / І. Макух // Український вісник. – 1921. – 18 марта. – Ч. 43. – С. 2–3. 19. AAN. – Z. 9. – Sygn. 1042. – 43 k. 20. Харитативна діяльність Католицької Церкви // Мета. – 1931. – Ч. 7. – 26 квітня. 21. Шептицький А. Послання до всечесного духовенства Львівської архієпархії / А. Шептицький // Львівські архієпархіяльні відомості. – 1926. – 30 березня. – С. 14. 22. Значення дошкільного виховання // Мета. – 1938. – 31 липня. – С. 4–5. 23. Білавич Г. Товариство «Рідна школа» / Г. Білавич, Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 208 с. 24. ЦДІАЛ України, ф. 358, оп. 1, спр. 67, 230 арк. 25. Kronika ukraińska // Sprawy Narodowościowe. – 1927. – № 1.